

Васильєв В. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**професор кафедри цивільного права та процесу**Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;**докторант кафедри цивільного права № 2**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена розгляду співвідношення між загальними і спеціальними принципами саморегулювання майнових цивільних відносин.

Визначається, що загальні принципи саморегулювання таких відносин, до яких відносяться, зокрема принципи справедливості, добросовісності і розумності, за своєю суттю є морально-етичними максимами. Їх формалізація на рівні положень чинного цивільного законодавства України передбачає їх введення у певну юридичну формулу яка при цьому не може мати казуального характеру у силу поширення відповідних принципів абсолютно на усі цивільно-правові конструкції і елементи механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

Поряд із цим всеохоплюючий характер загальних принципів означає їх поширення і на сферу саморегулювання майнових цивільних відносин. Ураховуючи те, що відповідні загальні принципи є морально-етичними максимами, джерелом яких виступає саме суспільство, а саморегулювання майнових цивільних відносин також є результатом розвитку суспільства, відповідні принципи визначають межі саморегулювання, яке, своєю чергою, базується на індивідуальних інтересах, уявлення учасників цивільних відносин про порядок задоволення яких може дещо відрізнитись від уявлень суспільства. Тобто, за своєю сутністю загальні принципи цивільного права, які водночас виступають загальними принципами саморегулювання майнових цивільних відносин закладають основу для індивідуального саморегулювання майнових цивільних відносин, яке може потенційно здійснюватись з відхиленням від цінностей суспільства, а тому виступають свого роду запобіжником від відповідних радикальних відхилень.

Формується висновок, що спеціальні принципи саморегулювання майнових цивільних відносин, за загальним правилом, не можуть подолати ці межі і у цілому не орієнтовані на досягненні такої мети. Навпаки, вони орієнтуються на визначення порядку саморегулювання майнових цивільних відносин у відповідних межах і фактично структурують уявлення про нього. Тому відповідні спеціальні принципи цілком закономірно сприяють більш глибокій розробці і розвитку сфери саморегулювання цивільних відносин, проте у межах, визначених відповідними морально-етичними імперативами, зодягненими у юридичну форму базових засад централізованого і децентралізованого правового регулювання цивільних відносин.

Ключові слова: принципи, загальні принципи, спеціальні принципи, саморегулювання, майнові цивільні відносини.

Постановка проблеми. Розмежування загальних принципів саморегулювання майнових цивільних відносин до яких відносяться принципи справедливості, добросовісності і розумності,

що поширюються як на централізоване, так і на децентралізоване правове регулювання відповідних відносин, а також спеціальних принципів саморегулювання майнових цивільних відносин до яких відносяться, зокрема принципи свободи договору, свободи одностороннього саморегулювання цивільних відносин, ініціативності, раціональності тощо і які стосуються суто децентралізованого правового регулювання майнових цивільних відносин, тобто їх саморегулювання, визначає необхідність встановлення зв'язків між відповідними засадами правового впливу. Адже проблема співвідношення загального і спеціального виступає однією з базових проблем цивільного права. Вона втілюється, зокрема у співвідношенні загальних і спеціальних нормативних положень, загальних і спеціальних цивільно-правових конструкцій, загальних і спеціальних прав тощо.

Взаємозв'язок між загальними і спеціальними принципами саморегулювання майнових цивільних відносин визначає не лише їх співвідношення і можливий взаємовплив, проте також демонструє практичні аспекти самостійного упорядкування відповідних суспільних зв'язків їх учасниками і поглиблює уявлення про сутність і потенціал відповідного процесу. У зв'язку з чим розгляд піднятої проблеми є нагальним і актуальним як для цивілістичної доктрини, так і для практики і особливо актуалізується відсутністю у сучасній цивілістичній літературі спеціальних досліджень, присвячених відповідним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тика принципів цивільного права досліджувалась такими вітчизняними і зарубіжними вченими як Ю. Б. Алексашина, О. О. Бакалінська, О. В. Басай, В. І. Борисова, К. Ю. Валігура, І. В. Венедіктова, О. О. Гайдунін, Н. Ю. Голубева, А. С. Довгерт, І. В. Зайцева-Калаур, М. Ф. Казанцев, І. Р. Калаур, О. О. Кот, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, Л. О. Марусяк, О. О. Отрадна, В. Я. Погребняк, О. В. Розгон, Д. С. Спесівцев, І. М. Шаркова, В. Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у визначенні співвідношення між загальними і спеціальними принципами саморегулювання майнових цивільних відносин.

Основний матеріал дослідження. Принципи справедливості, добросовісності і розумності є у першу чергу принципами централізованого регулювання майнових цивільних відносин і цивільних відносин взагалі. Це пояснюється декількома обставинами. Незважаючи на те, що «справедливість», «добросовісність» і «розумність» виступають у першу чергу моральними категоріями джерелом яких є саме суспільство, вони отримали часткову формалізацію на рівні нормативних положень. Як зазначає Л. О. Марусяк, принципи цивільного

права виступають квінтесенцією соціальних цінностей, заснованих на ідеях природного права і спрямованих на укріплення моральних засад цивільно-правового регулювання [1, с. 108]. Такої ж позиції дотримується К. Ю. Валігура [2, с. 15].

Водночас частковий характер формалізації обумовлюється тим, що закон вводить відповідні категорії у механізм цивільно-правового регулювання суспільних відносин в якості принципів побудови останнього, проте при цьому не розкриває зміст таких принципів. Однак важливим є те, що ці принципи виступають імперативами зміст яких досить складно, проте можна розширити у відносному розумінні. Проблема полягає у тому, що відповідні категорії мають оціночний характер у зв'язку з чим чи справедливою є поведінка учасників процесу саморегулювання майнових цивільних відносин, чи добросовісно вони діють і чи розумно необхідно встановлювати у кожному конкретному випадку. Чіткої формули встановлення дотримання цих принципів або недотримання у конкретній практичній ситуації закон не встановив. Тому, урахувавши те, що їх дотримання або недотримання у кожній конкретній ситуації встановлює суд у процесі правозастосування при вирішенні кожної конкретної справи, існує ймовірність того, що відповідні принципи будуть «розширені» *de facto* шляхом, наприклад, визнання судом недобросовісної або не зовсім добросовісної поведінки особи добросовісною.

Зазначені морально-етичні, а після їх формалізації – морально-юридичні імперативи складно ввести у певну юридичну формулу, яку б можна було застосовувати при кваліфікації спірних ситуацій. Тим більше, що відповідні категорії вимагають, щоб поведінка учасника цивільного правовідношення була чітко визнана як справедлива або навпаки несправедлива, як добросовісна або навпаки недобросовісна, як розумна або навпаки нерозумна у конкретній ситуації. Складність практичних ситуацій якраз і полягає у тому, що в окремих випадках, при використанні інструментів саморегулювання майнових цивільних відносин рівень недобросовісності, несправедливості і нерозумності може бути відносно незначним у контексті наслідків відповідної поведінки. У зв'язку з чим існує ймовірність того, що суд визнає таку поведінку добросовісною, справедливою і розумною відповідно.

У зв'язку з цим з точки зору практики правозастосування і правореалізації ефективним вбачається позитивістський підхід, який може вирішити більшість ситуацій, пов'язаних із саморегулюванням цивільних відносин, хоча не всі. У межах такого підходу добросовісною, справедливою і розумною слід вважати поведінку, яка відповідає встановленим нормами права моделям поведінки. І хоча такий підхід фактично запроваджує презумпцію справедливості закону і ставить принцип законності у певній мірі над принципами справедливості, добросовісності і розумності, такий підхід здатен підвищити ефективність практики правореалізації і правозастосування порівняно із казуальним застосуванням відповідних принципів, що здатне у цілому призвести до того, що однакові юридичні ситуації вирішуватимуться по різному різними судами.

Проте парадокс полягає якраз у тому, що встановлюючи принципи справедливості, добросовісності і розумності і не закріплюючи на нормативному рівні «ключ» до їх змісту, законодавець з одного боку вводить імперативні вимоги саморегулювання, зокрема майнових цивільних відносин, а з іншого створює підґрунтя для того, що саме у сфері саморегулювання виникатимуть юридичні конфлікти, які потребуватимуть вирі-

шення у контексті відповідності принципів саморегулювання, наприклад, свободи договору, зазначеним загальним принципам цивільного права у цілому.

Таким чином, зміст, наприклад, принципу свободи договору наділяє суб'єктів цивільного права більшим рівнем цивільно-правової свободи і вибору варіанті поведінки, у той час як принципи справедливості, добросовісності і розумності навпаки встановлюють імперативи поведінки. Проте невизначеність останніх призводить до необхідності оцінки спірних ситуацій у світлі співвідношення між загальними принципами цивільного права і спеціальними принципами саморегулювання цивільних відносин.

Окреслені вище обставини виступають підґрунтям для висновку, що загальні принципи у певній мірі спрямовані на те, щоб обмежити можливості саморегулювання цивільних відносин у зв'язку з чим вони відповідним чином впливають і на спеціальні принципи, визначаючи їх зміст і ефект. Особливо чітко відповідний вплив простежується як раз у контексті таких загальних принципів цивільного права як справедливість, розумність і добросовісність.

При цьому слід зазначити, що відповідна властивість у цілому характерна зазначеним принципам і відображається як на централізованому регулюванні цивільних відносин, так і на їх децентралізованому регулюванні, а також на порядку здійснення суб'єктивних цивільних прав. Однак, урахувавши те, що саме у ході моделювання майнових цивільних правовідносин їх учасниками, а також у процесі здійснення суб'єктивних цивільних прав існує ймовірність «розширення меж» суб'єктивних цивільних прав шляхом зловживання саморегулювальними інструментами або ж здійснення зловживання відповідними правами у межах конкретних цивільних правовідносин, окреслені принципи у значній мірі стосуються саморегулювання відповідних суспільних зв'язків.

Як зазначає з цього приводу В. Д. Примак, наведені морально-правові імперативи здатні обмежувати сферу дії інших засад цивільного законодавства. На переконання вченого, в якості одного з об'єктів обмежувального впливу відповідних принципів виступає принцип свободи договору, зокрема в частині визначення моральної шкоди за порушення умов договору. Такий підхід обґрунтовується тим, що тільки суд наділений повноваженнями щодо надання юридичної оцінки стосовно додержання сторонами договору моральних вимог справедливості, розумності й добросовісності порушення яких власне і виступає визначальною підставою для застосування такого способу захисту немайнових суб'єктивних цивільних прав як відшкодування немайнової (моральної) шкоди. З цього, на думку вченого, логічно витікає обмеження принципу свободи договору зазначеними вище загальними принципами, в частині встановлення санкцій за порушення договірних зобов'язань [3, с. 86].

Ще один приклад обмежувального впливу загальних принципів цивільного права на принципи саморегулювання цивільних відносин наводять І. Р. Калаур та І. В. Зайцева-Калаур. Як зазначають вчені, у контексті аналізу частини третьої статті 509, а також частини першої статті 627 ЦК України, що у межах відповідних нормативних положень законодавець використовує категорію «справедливість» для визначення меж договірної свободи і у такий спосіб запобігає зловживанню при виборі контрагента у відносному цивільному правовідношенні і моделюванні змісту такого правовідношення.

Законодавче встановлення таких меж здійснюється не тільки шляхом безпосереднього відсилання до справедливості як морально-етичної категорії, але і вказівкою на ті умови договору, які з точки зору прав є «несправедливими».

На переконання вчених, при конструюванні договору приєднання, його умови встановлюються однією зі сторін і при цьому укладення договору відбувається шляхом погодження іншою потенційною стороною із запропонованими умовами договору. Ураховуючи ці особливості, умови договору приєднання не повинні бути явно обтяжливими для сторони, яка приєдналася, позбавляти її тих прав, які вона мала б за звичайних умов та обмежувати відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання. Саме тому, на переконання вчених, в якості гарантії захисту прав від подібних «несправедливих умов» договору приєднання у законі передбачено можливість сторони, що приєдналася вимагати зміни або розірвання договору [4, с. 136–137; 5, с. 47].

Водночас, вирішуючи цю проблему, слід повернутись до базової основи принципів цивільного права.

У сучасній цивілістиці склалось дві основні концепції принципів. Перша отримала назву «позитивістська» і полягає у тому, що принципи права розглядаються в якості ідей, нормативно-керівних положень того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування людства [6, с. 121]. На наше переконання, більш вірно називати таку концепцію догматичною (формально-догматичним, формально-юридичним), адже саме у межах формально-догматичного підходу право визначається з формальних позицій у зв'язку з чим втілюється у встановленні правових норм органами влади [7, с. 6]. У зв'язку з цим у межах такого підходу принципи права розглядаються як вихідні ідеї упорядкування цивільних відносин нормативними положеннями і актами саморегулювання цивільних відносин, що отримали закріплення у відповідних положеннях законодавства.

Цьому підходу протиставляється концепція у межах якої, як зазначає Д. П. Вівчарук, принципи права розглядаються як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації [6, с. 121–122]. Це положення, вважаємо, потребує конкретизації.

Більш доречно назвати цей підхід «природним» але не у тому розумінні, що він будується на природних правах людини, а у тому, що він відображає природу побудови цивільних відносин, їх закономірності і особливості динаміки. В основу цього підходу покладається теза про те, що цивільне право має похідний від цивільних відносин характер і лише відображає специфіку останніх. Мова йде у тому числі про матеріальний підхід до визначення сутності цивільних відносин у межах якого, як зазначає Д. С. Спесівцев, останні визначаються, виходячи з їх природи, яка має первісний відносно цивільного законодавства характер [8, с. 20]. З цього ж слідує і те, що цивільне законодавство лише констатує (санкціонує) цивільно-правовий характер відповідних фактичних цивільних відносин, а тому і не встановлює, а лише визначає певні принципи їх побудови і розвитку. Інакше кажучи, законодавець не

встановлює принципи упорядкування цивільних відносин на власний розсуд, а лише санкціонує ті ідеї, які природно властиві побудові і розвитку цивільних відносин.

Тому, повертаючись до зазначеного вище співвідношення між загальними і спеціальними принципами саморегулювання майнових цивільних відносин, слід констатувати, що загальні принципи дійсно встановлюють певні межі для саморегулювання таких відносин, однак, відповідаючи природним закономірностям побудови і розвитку майнових цивільних відносин, ці принципи не звужують потенціал саморегулювання, а навпаки, санкціонують визначені суспільством межі за якими саморегулювання перестає відповідати духу закономірностей побудови і розвитку цивільних відносин, а по суті – таким моральним імперативам як справедливість, добросовісність і розумність, на яких будуються цивільні відносини.

Крім того, слід розуміти, що аналізовані принципи мають з одного боку загальний, а з іншого – всеохоплюючий характер. Являючи собою базові засади упорядкування цивільних відносин актами децентралізованого і централізованого регулювання, вони проникають практично у всі рівні цивільного права і цивільних відносин і у такий спосіб можуть знаходити більш конкретне втілення в аспекті конкретної конструкції певного цивільного правовідношення. У зв'язку з цим спеціальні принципи саморегулювання цивільних відносин у значній мірі являють собою більш конкретні прояви розглянутих вище загальних засад. Якщо, наприклад, принцип розумності, у загальних рисах у рівній мірі стосується як централізованого, так і децентралізованого регулювання суспільних відносин і позначає у цілому урахування при як при централізованому, так і при децентралізованому регулюванні конкретних у тому числі соціально-економічних обставин життя суспільства, то на рівні децентралізованого регулювання знаходить втілення один з важливих аспектів цього принципу, а саме ефективність, яка у контексті саморегулювання набуває чіткого і більш конкретного змісту.

Але при цьому водночас слід зважати і на те, що конкретний спеціальний принцип саморегулювання цивільних відносин не у всіх випадках коректно розглядати як більш вузький прояв одного із зазначених вище принципів, оскільки, незважаючи на загальний характер останніх, відповідний спеціальний принцип може набувати характеру «змішаного» або «складного» характеру і поєднувати у собі елементи декількох із зазначених вище загальних принципів, а також набувати унікального змісту, що виходить за межі зазначених вище принципів. Встановлювати при цьому питому вагу унікальності змісту такого принципу і обсягу, у межах якого він є уточненням одного із зазначених вище загальних принципів, варто лише із суто академічного інтересу, проте практична цінність такої фрагментації залишиться відносно низькою.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище, слід констатувати, що виступаючи базовими основами правового регулювання цивільних відносин, загальні принципи цивільного права мають всеохоплюючий характер. Це отримує прояв у їх проникненні у абсолютно всі сфери суспільних зв'язків, які виступають предметом правового регулювання цивільного права. Ураховуючи те, що відносини, які складаються у різних сферах суспільного життя, наділяються специфічними ознаками, втілення відповідних принципів також отримує у певній мірі унікальну форму, що, при цьому, не змінює їх сутнісної основи, стрижневих положень.

Крім того, загальні принципи саморегулювання майнових цивільних відносин, до яких відносяться, зокрема принципи справедливості, добросовісності і розумності, за своєю суттю є морально-етичними максимами у зв'язку з чим їх формалізація на рівні положень чинного цивільного законодавства України передбачає їх введення у певну юридичну формулу яка при цьому не може бути чіткою і казуальною у силу поширення відповідних принципів абсолютно на усі цивільно-правові конструкції і елементи механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин, а тому і неможливості визначення проявів цих принципів окремо відносно кожної конструкції і елемента відповідно. Саме тому зміст цих принципів залишається відносно широким, хоча і сутнісно окресленим.

Поряд із цим всеохоплюючий характер загальних принципів означає їх поширення і на сферу саморегулювання майнових цивільних відносин. Ураховуючи те, що відповідні загальні принципи є морально-етичними максимами, джерелом яких виступає саме суспільство, а саморегулювання майнових цивільних відносин також є результатом розвитку суспільства, відповідні принципи визначають межі саморегулювання, яке, своєю чергою, базується на індивідуальних інтересах, уявлення учасників цивільних відносин про порядок задоволення яких може дещо відрізнитись від уявлень суспільства. Тобто, за своєю сутністю загальні принципи цивільного права, які водночас виступають загальними принципами саморегулювання майнових цивільних відносин закладають основу для індивідуального саморегулювання майнових цивільних відносин, яке потенційно може здійснюватись з відхиленням від цінностей суспільства, а тому виступають свого роду запобіжником від відповідних радикальних відхилень. У зв'язку з цим спеціальні принципи саморегулювання майнових цивільних відносин, за загальним правилом, не можуть подолати ці межі і у цілому не орієнтовані на досягненні такої мети. Навпаки, вони орієнтуються на визначення порядку саморегулювання майнових цивільних відносин у відповідних межах і фактично структурують уявлення про порядок його здійснення. Тому відповідні спеціальні принципи цілком закономірно сприяють більш глибокій розробці і розвитку сфери саморегулювання цивільних відносин, проте у межах, визначених відповідними морально-етичними імперативами, зодягненими у юридичну форму базових засад централізованого і децентралізованого правового регулювання цивільних відносин.

Література:

1. Марусяк Л. О. Аксиологія принципів цивільного права. *Юрид. наук. електрон. журн.* : електрон. наук. фахове вид. 2021. № 3. С. 106–109. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/27.pdf (дата звернення: 04.11.2022).
2. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, госп-во і право*. 2020. № 4. С. 11–16.
3. Примак В. Д. Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24, т. 2. С. 85–89.
4. Калаур І. Р., Зайцева-Калаур І. В. Справедливість як об'єктивна основа здійснення та захисту цивільних прав. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та*

міжнародний досвід: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 21–23 квіт. 2017 р.). Тернопіль : Економічна думка, 2017. С. 135–138.

5. Зайцева-Калаур І. В. Принцип справедливості в механізмі правового регулювання договірних та деліктних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 45–49.
6. Вівчарук Д. П. Основні засади цивільного права та їх значення. *Наук.-інформ. вісн. Івано-Франківського ун-ту імені Короля Данила Галицького: журн. Серія Право*. 2019. № 8(20). С. 120–126.
7. Яроцький В. Л. Проблеми використання формально-догматичного методу в сучасних цивілістичних дослідженнях. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 21 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 5–13.
8. Спесівцев Д. С. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк : Завжди Поруч, 2022. 248 с.

Vasyliiev V. Correlation between general and special principles of self-regulation of property civil relationships

Summary. The article deals with the Correlation between general and special principles of self-regulation of property civil relationships.

It is determined that general principles of self-regulation of appropriate civil relationships i.e. principles of justice, good faith and reasonableness are morally-ethical imperatives by their nature. Formalization of them by provisions of current civil legislation of Ukraine provides their formulation as juridical formula that at the same time cannot be casual because of spreading of such principles over all civil juridical constructions and elements of mechanism of civil law regulation of social relationships.

At the same time comprehensive character of general principles means their spreading over sphere of self-regulation of property civil relationships. Taking into account that appropriate general principles are morally-ethical maxima the source of which is society and taking into account that self-regulation is also the result of social development, appropriate principles outlines the borders of self-regulation that in its turn is based on individual interests. At the same time the understanding of the participants of civil juridical relations about the ways of satisfaction of appropriate interests can be different than social norms. So general principles of civil law that are at the same time general principles of self-regulation of property civil relationships found the basis for individual self-regulation of property civil relationships that potentially could be conducted with deviation of values of society so in such way they becomes safeguard from possible critical deviations.

The author concludes that special principles of self-regulation of property civil relationships as a rule cannot overcome abovementioned borders and do not aim such purpose. Wise versa they are aimed to defined the order of self-regulation of property civil relationships within appropriate borders and structures the understandings about such order. That is why appropriate special principles naturally develops the sphere of self-regulation of civil relationships but within borders outlined by appropriate morally-ethical imperatives, clothed in juridical form of basic principles of centralized and decentralized juridical regulation of civil relationships.

Key words: principles, general principles, special principles, self-regulation, property civil relationships